

Skomorovskiy V. B. Significance of Ivan Franko's creative work for Ukrainian ethnographer's science development.

The tasks of national selfconsciousness and historical memory of the Ukrainian people play the most important role in the Ukrainian independent state building. The main factor for their realization is the regional ethnography which is invaluable treasury of historical experience preservation for many generations.

Н. М. Сингаївська

**ІСТОРІОГРАФІЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ
СТРАТИФІКАЦІЇ ШЛЯХТИ ВОЛИНІ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XV — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ.**

Більше ніж 70-річний досвід радянської тоталітарної моделі з її ідеологією “рівності”, яка, по-суті, була пропагандою безкласовості суспільства, спонукає до детального вивчення проблеми соціально-економічної стратифікації суспільства на різних етапах історичного розвитку. Живий суспільний організм є рухливим (що знаходить вираження у процесах соціальної мобільності) та стратифікованим. Уявити реальне життя суспільства загалом не можна без з’ясування ієрархії елементів і груп, що його складають. Щоб прослідкувати всі особливості цього процесу, потрібно дослідити його історію.

Проблема дослідження — історіографічні підходи до формування, розвитку, характеру та специфіки соціально-економічної стратифікації волинської шляхти в другій половині XV — першій половині XVI ст., відстежити причини статусних стратифікаційних змін волинської шляхти в другій половині XV — першій половині XVI ст.; довести факт приналежності еліти “руської народності” до ієрархічних верхів політичної сфери та наявності в її політичній культурі свідомих елементів упривілеюваного стану феодального суспільства.

Дослідження соціально-економічної стратифікації на прикладі волинської шляхти дасть змогу проаналізувати не тільки градацію всередині єдиного дворянського стану, а й стратифікацію всередині груп, що становлять шляхетський загал.

Традиційно вважається, що саме з середовища польського шляхетства викристалізувався упривілейований стан на українських землях, в тому числі і на Волині. Тому актуальним

є доведення факту приналежності еліти “руської народності” до ієрархічних верхів політичної сфери та наявності в її політичній культурі свідомих елементів упривілейованого стану феодального суспільства.

Дослідження спрямоване на здійснення аналізу соціально-економічної стратифікації шляхетського загалу волинського суспільства, тобто на так званий “вертикальний зріз”, що відрізняється від існуючих підходів у науковій класифікації виключно значних прошарків єдиного шляхетського загалу, без аналізу внутрішньостратової градації. Запропоноване дослідження деталізує і конкретизує вертикальну ієрархію соціально-політичної структури, в основі якої лежать не лише майнові чинники, але й значно більший комплекс причин.

Пунктом, від якого на зламі XIV–XV ст. почався відлік історії українських упривілейованих станів, слід вважати різке збільшення чисельності низових прошарків воїнів-землевласників, що у взаємозв’язку з політичними змінами призвело до зміни соціальної ієрархії.

Соціальна еволюція різноманітних привілейованих груп йшла у напрямку поширення та закріплення за ними прав і привілеїв, які здобув шляхетський стан протягом XIV–XV ст.

Юридичне оформлення упривілейованого стану в Україні, що його розпочав привілей 1447 р. і завершили земські реформи 1564–1566 рр. та Люблінський акт 1569 р., не було процесом рівномірним. Найсуттєвіші станові прерогативи рядова шляхта здобула в гострій політичній боротьбі з магнатськими верхами протягом останнього двадцятиліття перед Люблінською унією. Реформи 1560-х рр., спрямовані на усунення різниці між верхами й низами шляхетського загалу, так і не досягли мети. Цього не сталося тому, що українським упривілейованим верствам не вдалося досягти омріяного ідеалу “шляхетської рівності”, за взірць якої правили звичаї Польської держави. Ліквідація князівських судових імунітетів не зменшила традиційної зверхності князів, новоотримані політичні права не розширили політичної незалежності, обмеженої князівським авторитетом. Але, на думку відомого дослідника середньовіччя Н. Яковенко, реформи не змогли знищити навіть різницю між формальними ступенями шляхетства, яка ще наприкінці XIV ст. зникла в Польщі. Тобто реформи 1560-х рр. не похитнули панівно-

го наскрізного принципу середньовіччя — узаконеної відстані між станами та між окремим стратами в середині самих станів [9, 59].

Основні форми політичної системи, що виникли в південно-західних князівствах до монгольського нападу, збереглися і після входження цих земель до Литовської держави, традиційно виступаючи як військово-політична ієрархія панівного класу. Але на відміну від киево-руської доби з середини XV ст. у середовищі привілейованого стану виділяється набагато більше груп і страт.

У шляхетських привілеях достатутної епохи не зустрічається особливих визначень шляхти як окремої верстви суспільства. Привілей 1413 р. визначає шляхту термінами “boiari”, “nobiles”, а в деяких актах XV–XVI ст. зустрічається загальний термін “бояри-шляхта”. В Литовському Статуті весь склад шляхти, крім загального терміна “шляхта” (nobiles), називають “панами”, також “лицарством”, “земянінами” [5, с. 136].

Соціально-політична стратифікація волинської шляхти передбачала і нерівномірність шляхетських груп в правах та привілеях. В напрямі зрівняння рядової шляхти з магнатством було багато зроблено в середині XVI ст. — напередодні Люблінської унії під час реформ 1564–1566 рр., точок нерівноправностей було багато: неоднаковий порядок суду для магнатів і шляхти, свобода магнатів від повітової військової організації (право власних хоругв), фактична монополія магнатів на вищі урядові посади і їх повна перевага в центральних управах та в сеймах.

Вершину військово-ієрархічної піраміди, підпорядкованої великому князеві, посідали князі, нащадки колишніх удільних династій — Рюриковичів і Гедиміновичів (у латинських джерелах *duces*). Сходиною нижче стояли пани. Аристократична верхівка панства в тогочасних латинських хроніках називалась *barones*. Бояр-отчинників першого калібру окреслювали терміном *nobiles* [9, с. 28]. Після скасування удільних князівств різниця між панами і князями, зведеними до становища васалів-отчинників, стає радше титулярною, ніж реальною, бо і ті і ті володіли землею на неписаному княжому праві. У привілеї 1432 р. князів вперше потрактовано на рівні з іншими землевласниками. Як зазначав Ф. Леонтович свого часу, цю метаморфозу слід було сприймати не як “деградацію” князів, а як

піднесення панського прошарку і здобуття ним колишніх привілеїв князівської групи [6, с. 31].

Юридично закріплені відмінності в правах шляхетських “станів” знайшли відображення в Литовських статутах (Статут 1566 р., розділ III, арт. 18, 21; розділ XIV, арт. 2; Статут 1588 р., розділ III, арт. 26; розділ XI, арт. 5, 31, 39, 49; розділ XII, 7) [10]. У відповідності з тогочасними юридичними нормами, одні стани називалися “великими”, “вищими”, “головними” (за привілеями 1501 та 1523 рр. “procureres”, знать), також шляхтою “кровною”, “природною”, “старожитною”, “осілою” (Статут 1529 р., розділ I, арт. 9; розділ II, арт. 4; розділ III, арт. 11; розділ VII, арт. 5; розділ XIII, арт. 16; Статут 1566 р., розділ I, арт. 11, 17, 21, 22, 27; розділ III, арт. 4, 7, 9, 16, 22; розділ IV, арт. 1, 4, 20, 21; розділ VI, арт. 3; розділ XI, арт. 8; розділ XIV, арт. 3; Статут 1588, розділ I, арт. 1, 4, 10, 11, 25, 27; розділ II, арт. 1, 5, 25; розділ III, арт. 10, 12, 18, 19, 22, 27; розділ XI, арт. 5, 12; розділ XII, арт. 6) [11]. Інші стани визначалися шляхтою “рівною”, “нижньою”, “меншою”, “неосілою” (Статут 1529 р., розділ VII, арт. 6; Статут 1566 р., розділ I, арт. 21, 22; розділ XI, арт. 8; Статут 1588 р., розділ I, арт. 25; розділ III, арт. 22, 27; розділ XI, арт. 5, 12; розділ XIV, арт. 8) [10].

До шляхетських страт за Городельським привілеєм 1413 р. відносять панів та шляхту (“baronum et nobelium”). Князі в цей час стояли окремо від шляхти. Згідно з актами, вони приєднувались до панів і шляхти тільки за привілеєм 1432 і 1434 рр. про зрівняння бояр руських земель з литовською шляхтою [5, с. 137].

Починаючи з прийняття привілеїв 1447 р. виділяються три основні класи шляхти — князі (principes, ducos), пани (barones) і шляхта (nobiles). В Литовському статуті останніх двох редакцій згадується військово-службові люди-лицарі (milites) [2, с. 18].

Литовський статут розрізняє три шляхетські стани — великий, рівний та нижчий (Статут 1566 р., розділ I, арт. 21; Статут 1588 р., розділ I, арт. 25) [10]. До великого стану належали князі та пани, до рівного — рядова шляхта, до нижчого — служива шляхта.

Окремі класи шляхти розрізнялися між собою не тільки економічною заможністю, але й правами та вольностями [5, с. 138].

Князівська верства була єдиним замкнутим станом, до якого не давали доступу ні багатство, ні вплив, ні високі урядові посади. Особливе місце княжого прошарку в ієрархічній структурі суспільства, зокрема спадкове право князів на винятковість, сприймала як належне не тільки українська рядова шляхта, але й королівська влада.

Більшість князівських родин від XV до середини XVI ст. зосереджувалося на Волині.

Якщо розглядати князів як окрему страту шляхетського стану, то потрібно зазначити, що в цьому середовищі теж спостерігалася своя градація. Так, титул “великого князя”, який належав Господарю Великого князівства Литовського з часом засвоюється місцевими удільними князями, що стояли на чолі великих автономних областей. Такий титул мали волинські князі Любарт Гедимінович та Свидригайло Дивгердович. Згідно з актами, цим князям присвоювався спільний титул “*dux magnus*”.

Також в середовищі князів вирізнялися “головні” князі. Титул “головних” князів згідно з описом волинських замків 1545 р. присвоювався цілому ряду волинських князів, які були в безпосередньому “послушанні” литовському господарю. Це князі Острозькі, Чорторийські, Вишневецькі та ін.

Потрібно зазначити, що існувала різниця між удільними та повітовими князями. На думку А. А. Зіміна, головна різниця між уділом і володінням службових князів полягала у тому, що друге розглядали як спадкову отчину, котру “слуга” отримав під обов’язком військової служби князю-володарю, тим часом уділ володар заповідав своїм нащадкам [4, с. 53]. “Головних княжат” від “княжат-повітників” відрізняла безперевніть у спадкованого землеволодіння.

Ще одну грань князівської градації становили так звані “менші” князі, під якими розумілись удільні князі, що були в безпосередньому підпорядкуванні головних чи великих князів.

Ще до утворення литовсько-руської шляхти в Литві-Русі виділявся особливий клас шляхти, який відрізнявся від головних та удільних князів. Ця страта відома під назвою служивих князів. Ці князі входили до складу рядової шляхти (зем’ян) і підкорялися юрисдикції місцевих урядів. Такими князями були, наприклад, князі Лукомські, Кустичі та ін. Перші згадки про служивих князів містяться у привілеї Ягайла (1387)

брату Скиргайду на Мінський уділ. За записами волинських земель 1528 р. і за ілюстрацією волинських замків 1545 р. до князів-зем'ян належали князі Сангушки, Любецькі, Корецькі, Сокальські та ін.

Однією з причин стратифікації князівського прошарку виступав майновий аспект. Перепади майнового рівня всередині князівського прошарку цілком виразні. На одному полюсі бачимо Острозьких, Гольшанських, Сангушків і Вишневецьких, на другому — князівські роди, чий маєток не перевищував середньо-, а то і дрібношляхетського. Ревізії волинських замків 1545–1552 рр. доносять тогочасну термінологію на означення двох груп усередині князівського прошарку: найпотужніших князів ревізії називають “княжатами головними”, інших — “княжатами-повітниками”. Поміж “головних князів” згадують дев'ять родів (Острозькі, Заславські, Сангушки, Гольшанські, Дубровицькі, Збараські, Вишневецькі, Чорторийські, Четвертенські, Корецькі). В основі даної градації лежало майнове розшарування [6, с. 30].

Першими після князів у ієрархії боярства-шляхти Великого князівства Литовського стояли пани. Сучасники виділяли їх в окрему групу ще навіть за часів Хмельниччини, тобто на століття пізніше від того часу, коли титул “пан” внаслідок реформ 60-х рр. XVI ст. став приналежністю кожного шляхтича і в обіг увійшло поняття “єдиного народу шляхетського”. До прошарку панів у литовську добу дослідник Федір Леонтович зараховує членів великокнязівської ради (пани радні) і найбільших землевласників, які на військове ополчення виїжджали не у складі повітової шляхти, а окремо з власними загонами під власними корогвами (пани хоругвні) [6, с. 128]. Але панами нерідко називали й вочевидь дрібніших власників, які за майновим рівнем не могли належати ні до великокнязівської ради, ні до панів хоругвних. Цю нижчу категорію панів Федір Леонтович спробував ототожнити з так званими панятами, які становили надвірну корогву великокнязівського війська [5, с. 46]. Валерій Менжинський окреслив цю групу як “менш знатну, але близьку за своїм майновим становищем до панів хоругвних частину феодалів” [7, с. 166].

Поряд з розвитком рядової знаті відбувається залучення широких верств населення, зокрема непривілейованого, до вій-

ської служби, чого постійно вимагала складна зовнішньополітична ситуація [9, с. 24]. На думку М. Грушевського, саме з цього бере початок “литовський феодалізм”, який розвинувся на підставі того, що уряд, роздаючи землю під зобов’язання відбувати військову службу, відтак перейшов до жорсткої регламентації поземельної власності [3, с. 123].

З часів волинського князіння Свидригайла (1440–1452) в обіг входить термін зем’яни. Цей самий термін засвідчено під 1386 р. у латинській формі — *terigenae*. На думку Н. Яковенко, поштовхом для поширення цього поняття став вплив чеського ділового мовлення, де слово *zemelin* означало шляхтича-землевласника [9, с. 35].

На думку В. Антоновича, це відрізняло незалежних бояр-землевласників, які служать “земську службу”, від бояр, приписаних до великокняжих замків [1, с. 250].

Особливо полегшувало перехід непривілейованих верств населення у боярство існування посередніх груп: бояр путніх і слуг замкових. Путніми називалися ті бояри, що володіли боярською землею, але замість військової повинності виконували різні доручення (“пути”) замкової адміністрації. Згодом різниця між військовим боярством і путніми боярами зникає, але до того часу ці путні бояри слугували перехідною ланкою між селянською і боярською верствою. Панцирні, замкові та ординські слуги були категоріями селянства, які максимально наближувалися до боярства [3, с. 46].

З часом шляхта почала виступати проти нобілітації (отримання шляхетства) нових елементів. З цією метою в Конституцію 1578 р. було включено положення, у відповідності до якого право нобілітації належало тільки сейму [8, с. 23].

Узагальнюючи та аналізуючи попередні висновки щодо досліджуваної проблеми, авторка пропонує такі висновки. Найбільш принциповим є такий висновок: проведений аналіз певним чином заперечує стандартне і для народницької і для радянської історіографії уявлення про українців як соціально не стратифіковану масу, позбавлену еліти.

В статті доводиться, що руське боярство — шляхта утворювало відособлений від загалу прошарок, наділений головними ознаками панівної верстви суспільства: правом влади та влас-

ності, що гарантував закон, й усвідомленням своєї вродженої зверхності.

Привілейований клас землевласників не був соціально однорідним, а творив стратифіковану картину осіб, родин та окремих груп, які різнилися статусом, обсягом привілеїв, етнічним походженням та часто специфічним саме для цих страт колом обов'язків і повинностей. Ці відмінності частково фіксували документи надань, найчастіше їхнє існування ґрунтувалося на звичаї та усному праві.

Підсумовуючи, можна констатувати, що на Волині аж до тих часів, коли поняття “пан” стало приналежністю кожного шляхтича і взагалі кожної поважної людини, крім простолюдина, діяло два критерії, за якими сучасники відрізняли панів від решти “зем'ян під господарем”: давність роду і отчинний характер землеволодіння, який і впливав з цієї давності. Відмінності між групами в середовищі шляхетства традиція і закон фіксували на двох рівнях: вертикальному — за статусом народження та супутнім йому обсягом прав і горизонтальному — за типом залежності від вищих за рангом.

Джерела та література

1. Антонович В. Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст. (1362–1569) / Антонович В. Б. // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — 1885. — Т. 1. — 580 с.
2. Архив Юго-Западной России. — Киевъ, 1869. — Ч. 5, — Т. 1. — С. 18–45.
3. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. — К., 1991–1994. Т. 5. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV — XVII віків. — 1994. — 687 с.
4. Зимин А. А. Служивые князья в Русском государстве конца XV — первой трети XVI в. / А. А. Зимин // Дворянство и крепостной строй России XVI–XVIII вв. — 1975. — 165 с.
5. Леонтович Ф. И. Правоспособность литовско-русской шляхты / Ф. И. Леонтович // ЖМНП. — 1908. — № 5. — С. 136–167.
6. Леонтович Ф. И. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины / Леонтович Ф. И. — СПб., 1895. — 120 с.
7. Менжинский В. С. Структура феодального землевладения в Великом княжестве Литовском (по материалам Переписи войска 1528 г.) / В. С. Менжинский // История СССР. — 1987. — № 3. — С. 43–56.

8. Міщенко О. Політико-правова система Польщі в період від шляхетської республіки і до II польської республіки / Міщенко О. — Львів, 1995. — 97 с.
9. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Яковенко Н. М. — К., 1993. — 582 с.
10. Перший Литовський статут. [електронний ресурс]. — Режим доступу до тексту: <http://www.litopys.com.ua/2008/03klinko.htm>.
11. Другий Литовський статут. [електронний ресурс]. — Режим доступу до тексту: <http://www.ukrhistory.narod.ru/2008/03klinko.htm>.

Анотації

Сингаївская Н. Н. Историография социально-экономической стратификации шляхты Волыни во второй половине XV — первой половине XVI века.

В статье анализируются историографические подходы к формированию, развитию, характеру и специфике социально-экономической стратификации волынской шляхты во второй половине XV — первой половине XVI вв., “вертикальный срез” стратификации шляхетской общности и ее внутреннеэстратовой градации.

Singaivska N. M. Historiography of socially economic stratification gentry of the Volhynia in the second half of the 15th century — the first half of the 16th century.

This article gives a detailed analysis of the historiographic approaches to the formation and development of the Volyn' gentry social and economic stratification peculiarities. The article also gives a vertical hierarchy of the gentry and an inherent level gradation of the gentry community stratification in the second half of the 15th century — the first half of the 16th century.

Ю. С. Худякова

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТКУ КОНЦЕПЦІЇ УПРАВЛІННЯ ЯК ФУНКЦІЇ ВЛАДИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Управлінська наука розвивалася в межах підходів, які планувалися в колишньому Радянському Союзі, хоча науково-пошукові дослідження спрямовувались, в решті-решт, на удосконалення адміністративно-командної системи, певний досвід у галузі управління все ж таки був накопичений [3].